

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО - ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
UKRAINISCHES TECHNISCH-WIRTSCHAFTLICHES INSTITUT

Лев Биковський

Український
Чорноморський Інститут

Lew Bykowskyj

UKRAINISCHES SCHWARZMEER-INSTITUT

München 1970

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО - ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
UKRAINISCHES TECHNISCH-WIRTSCHAFTLICHES INSTITUT

Лев Биковський

Український
Чорноморський Інститут

Відбитка з Наукових Записок т. XX

УКРАЇНСЬКИЙ ЧОРНОМОРСЬКИЙ ІНСТИТУТ

Інформаційно-організаційне звітання про діяльність колишніх українських науково-дослідних інститутів, у тому числі й Українського Чорноморського Інституту (УЧІ), було вже опубліковано на іншому місці.¹⁵ Пишучи тепер про діяльність УЧІ, в зв'язку з 30-літтям задуму (1938/39 — 1968/69), гадаю, що слід зреферувати насамперед її ідеологічну сторінку. Спинимось на причинах виникнення УЧІ, обставинах його заснування, програмах діяльності, на розвитку установи за бігом часу, як він виявляється у зрості членства, в висловлюваних думках і публікаціях, наскільки діяльність УЧІ виправдала поставлені собі завдання, які були наслідки зусиль цієї дослідчої спільноти праці і які вигляди має вона на майбутнє. В тексті зроблено посилки на головні джерела, подані в кінці розвідки.

У різних місцях і в різних відступах часу українські мислителі висловлювали різні, але суголосні думки про уяву т. зв. *Чорноморської України*. Ось головні з них:

«Відповідні студії, — писав у 1923 р. проф. д-р *Степан Рудницький* — вказують, що в безпосередньому положенні України над Чорним морем, в обставині, що ціла половина чорноморських берегів належить до суцільної української території, лежить заповідь великої ролі України вже в найближчій будучині...» (стор. 32—33). Цю майбутність України проф. Ст. Рудницький уявляв собі в морській, тобто «чорноморській» формі.¹⁹

Десять років пізніше (1933) проф. *Валентин Садовський* в одній із своїх статей писав, що «...непростимим гріхом нашої преси і літератури є те, що справам, які торкаються (південних) частин нашої етнографічної території уділяється мінімальна увага. Чим скоріше ця байдужість — ми не вагаємося сказати: злочинна байдужість — мине, тим більше це буде відповідати нашим національним інтересам...»¹⁰

Знову ж у десятилітньому відступі часу, бо наприкінці 1943 р. д-р *Дмитро Донцов*, у листі до інж. Євгена Маланюка, писав між

іншим, що «... татарська навала дала нам Острожчину, польська інвазія — Слобожанщину, а сучасна північна небезпека дасть нам Припонтиду...»²⁴

Нарешті, біля двадцяти літ тому (1947) проф. д-р *Михайло Міллер*, закінчуючи свої «Студії з історії Приозів'я», подав таку синтезу-заповіт майбутнім дослідникам: «... гадаємо, що те значення, яке мало Чорне море в минулому, не зменшиться і в майбутньому. В цьому, власне, полягає для нас вага та значення історії Чорного моря...» (стор. 6).²⁵

Згадані й інші українські мислителі дійшли до таких думок не тільки шляхом відповідних наукових дослідів. Вони були також виразниками традицій, досвіду й думок, що нуртували віддавна серед свідомої частини українського громадянства, особливо тієї, що мешкала в південній та причорноморській частині України.²⁶

Одним з чоловічих представників тієї групи українського громадянства був, між іншим, д-р *Іван Липа*. Народжений в Керчі (Тавриді), вихований на півдні України, він відзначався виробленим українсько-понтійським світоглядом. Здійснював його у житті так, як це було можливим в його часи.

У тому ж дусі він виховав і свого сина, д-ра *Юрія Липу*, що народився у 1900 р. в Одесі. Першим кроком у житті молодого Ю. Липи, у зв'язку з відродженням України, було вступлення в шерехи української морської піхоти. Згодом, продовжуючи на еміграції свої загальні і спеціальні студії, спочатку під впливом батька, а згодом і самотужки, він прихильністю та чуттями перебував в «повітрі» творів проф. В. Щербаківського, проф. Ст. Рудницького, проф. Тад. Зелінського, проф. Юл. Кулаковського й інших понтознавців. Перше упорядковане виявлення свого українсько-понтійського світогляду Ю. Липа дав у 1938 р. у творі «Призначення України».¹

Найбільш улюбленою лектурою й історичною постаттю автора цих рядків, ще з дитячих літ, був Олександр Македонський. Т. Шевченко в середній школі став наступним книжним нашаруванням в його світовідчутті. Тому, коли довелось йому восени 1916 р., під час першої світової війни, «вибирати» місце праці, він відразу подався в околиці Чорного моря. Впродовж майже двох років, суходолом і водою, побував він на Кавказі й Закавказзі, відвідав східне побережжя Чорного моря, від м. Севастополя до м. Трапезунду, перебував якийсь час у тому ж Трапезунді, був перейнятий впливом ідей проф. А. Ю. Кримського. Давне понтофільство, підсилене цими подорожами, призвело Л. Биковського до глибшого зацікавлення понтознавством. До цьо-

го спричинився, під час студій Л. Биковського в Українській Господарській Академії в Чехо-Словаччині (1922—27), у 1922—23 роках проф. д-р Вол. Тимошенко, дораджуючи йому присвятити себе вивченню економіки Чорноморського простору. Проф. інж. Ів. Шовгенів, тодішній ректор УГА, нахилив Л. Биковського вивчати водне господарство (водне право), а українське зокрема. Ці студії поглиблювалися, від коли (1928—1944) Л. Биковський став бібліотекарювати у Варшавській Публічній Бібліотеці. В ній твори В. Щербаківського, Ст. Рудницького, Тад. Зелінського, Юл. Кулаковського й інших понтознавців формували його українсько-понтійський світогляд. Він остаточно усталився після простудіювання у 1938 році згаданого вище твору Ю. Липи «Призначення України» (Львів 1938).

Тому з перших же днів нашого особистого знайомства, десь у 1938/39 рр., почалися балачки про необхідність організації ширших студій над морськими справами України. Ю. Липа ідейно глибше обмірковував цю проблему, а Л. Биковський підходив до неї більше зі сторони науково-організаційної. У зв'язку з цим думалося про заснування відповідної установи — Українського Чорноморського Інституту. Зразки таких установ були вже в інших народів: поляки мали «Балтицький Інститут» у м. Гдині, болгари «Чорноморський Інститут» у м. Варні, в Монако віддавна діяв «Океанографічний Інститут». Існували й інші загально-го і спеціального характеру установи з подібними завданнями. Ю. Липа розумів «чорноморську проблему» в широких рамках, у дусі думок, висловлених у його творі «Призначення України». Він гадав, що УЧІ повинен би займатися не тільки теоретично-дослідною діяльністю, але й політично-організаційною в напрямі об'єднання причорноморських народів у спільній державній понтійській формації. Витворена згодом з того понтійська спільнота мала б дати світові нові цінності на ґрунті відродження геленської культури, спадкоємцем якої являється Україна. Відповідно до того він плянував і організацію УЧІ. Ю. Липа одночасно стремів до об'єднання понтознавців для заснування українсько-понтійської політичної партії, завданням якої було б здійснення понтійської федеративної великодержави. У той спосіб Ю. Липа протиставляв ідеї «Великої Росії» ідею «Великої України», з опертям у понтійсько-середземноморському просторі. Цю думку він згодом ширше розвинув у своєму творі «Розподіл Росії» (Варшава, 1941, 8^о, 116 + VI ст.).

Виходячи з практичних, нагальних вимог часу, Л. Биковський натомість обмежувався покищо цариною теоретично-дослідною і гадав, що першу основоположну, програмову працю в цьо-

му напрямі повинен був написати сам Ю. Липа, як представник південно-чорноморської України. Змістом вона повинна була бути продовженням-конкретизацією думок, висловлених і недоговорених ним у творі «Призначення України». Ю. Липа начебто погоджувався з цією думкою-завданням, але нічого певного не відповідав.

На початку 1940 року Ю. Липа приніс, з дружиною, готовий, відбитий на циклостилі твір п. з. «Чорноморська Доктрина». Він присвятив його батькові: «...пам'яті того, хто вродився в столиці Мітрідата VI Евпатора Великого, зріс над Чорним морем і був засновником «Братства Тарасівців».² Отже виявилось, що наші думки зійшлися. Ю. Липа також мріяв про заснування інституту чорноморських дослідів. Мав уже давно в рукописі відповідний твір, але, не зустрічаючи однодумців, ховався з ним. Наші розмови на понтознавчі теми стали поштовхом у цьому напрямі. То була перша публікація УЧІ, дарма що той інститут ще формально не створився.¹⁸ У той спосіб з'явилася на світ книжка *Юрія Липи* «Чорноморська доктрина» (Варшава, 1940. 29 × 20, 124 + VII ст. і схема, в серії видань УЧІ, ч. 1).²

У передмові до 2-го видання цієї праці Ю. Липа писав, що «... Чорне море мусить належати до чорноморських народів. Для них воно є центр лучби, осередок їх розселення і їх суспільно-державних стремлень. Чорне море — це економічне й духове опертя для чорноморських країн. Вони творять разом з ним економічну й духову одність. Чорноморський простір — це життєдайний простір України. Україні належить перше місце серед чорноморських країн з огляду на її простір, багатства й енергію людности. В цих словах, писав Ю. Липа, є зміст Чорноморської доктрини, призначеної для послуг українській закордонній політиці...»²

Після того почалися енергійні заходи біля заснування «Українського Чорноморського Інституту». Ю. Липа запропонував запросити і очолити установу проф. інж. *Івана Шовгеніва*, кол. ректора Української Господарської Академії в Чехо-Словаччині, що на той час перебував у Варшаві. Він, як всебічний визначний знавець водного господарства, міг би дійсно на науковому рівні покерувати працею УЧІ. Автор цих рядків, як кол. учень проф. І. Шовгеніва, провів відповідні розмови на цю тему. Проф. І. Шовгенів погодився очолити УЧІ.¹²

Дня 4 травня 1940 р. відбулося перше, інавгураційне, засідання управи УЧІ. Ухвалено було заснувати «Український Чорноморський Іститут». Намічено було провадити працю в таких напрямках: 1. описове вивчення Чорного моря (це завдання до-

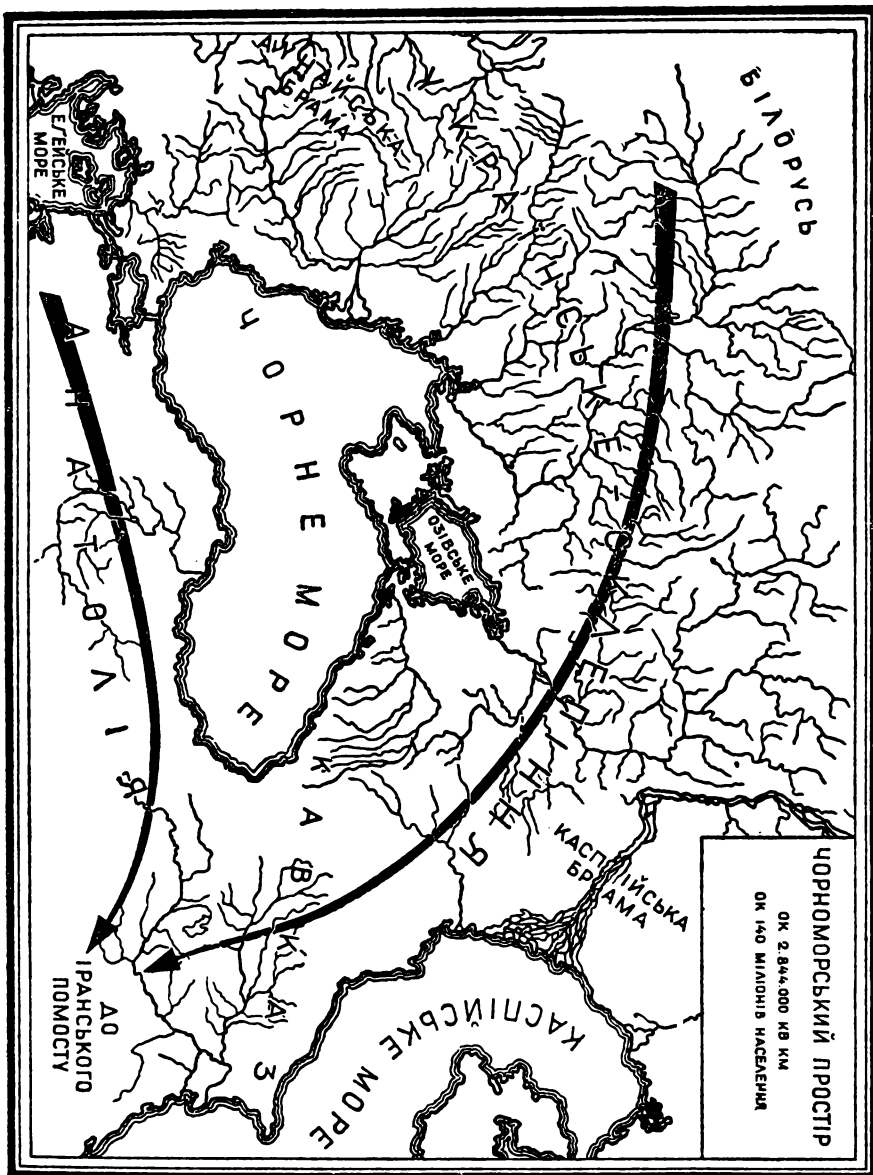

Рисунок Галини Ліпи

ручено було проф. І. Шовгеніву); 2. історичне вивчення Чорного моря (ухвалено було просити зайнятися цим проф. В. Щербаківського у Празі, що перебував у постійному листуванні з Юрієм Липою); 3. у серії публікацій сучасного політично-державного характеру ухвалено було вивчати передусім Україну, Кавказ, Туреччину, Румунію і Болгарію; 4. у спеціалізованій монографічній серії видань вивчати окремі ріки, порти, ринки і т. д.; 5. передбачено було також і праці синтетичні в напрямі обґрунтування потреби й можливостей постановня Української Чорноморської Великодержави; 6. окрім зареєстрованих членів УЧІ (І. Шовгенів, Л. Биковський, Ю. Липа, В. Щербаківський), ухвалено було запросити до праці в УЧІ таких співробітників: І. Липовецького з Варшави, що тоді якраз опублікував пару дрібних розвідок про порти Чорного моря, інж. В. Янівського з Варшави, знавця транспорту і тариф, чинного співробітника Українського Наукового Інституту в Варшаві, інж.-економіста Ол. Чубенка з Варшави як статистика, доц. Л. Грабину з Праги. Поза тим порушувались справи організаційного характеру.^{6, 6а 6б}

Праця УЧІ під керівництвом проф. І. Шовгеніва жваво розвивалась. Відбулося кілька дискусійно-програмових нарад членів Інституту, розглянуті були виготовлені рукописи праць. Професор І. Шовгенів був збоку наукового вельми вимагаючим. Наслідком цих заходів у тому ж році вийшла у світ розвідка *Лева Биковського*: «Туреччина». Бібліографічні матеріали. (Варшава, 1940, 31 × 22, 68 ст., вид. УЧІ, ч. 2). Подібні до згаданої були задумані ще праці про Болгарію, Кавказ і Румунію.

Предбачалися не тільки оригінальні розвідки передусім українських авторів, але й переклади закордонних авторитетів у чорноморських справах. Між іншими, серед відповідної літератури притягли до себе увагу підставові праці: *Bratiani G. I.*: Recherches sur le commerce génois dans le Mer Noire an XIII-me siècle (Paris, 1929, XII + 359); *Bratiani G. I.*: Les Venetiens dans le Mer Noire an XIV-me siècle... (Bucarest, 1939, 56); *Iorga Nicolas*: Venetia in Marea Neagra. Academia Romana, Bucarest. Analele Academiei Romane. Memorille setiania istorice (Ser. 2, t. 36, 1913—1914, p. 1043—1118; t. 37, 1914—1915, p. 1—76).

Спинилися на першій розвідці Г. І. Братіяну, професора Яського університету. То була його докторська дисертація в Сорбоні (Париж). Перекласти її всю ми не були в стані і обмежилися тільки «вступом», де подається методологія і література предмету. У той спосіб ми намагалися наблизити цей твір з царини понтознавства до українських наукових кіл. Отже вийшла у світ чергова публікація. Г. І. Братіяну: «Початки торгівлі на Чорному

морі» (Варшава, 1940, 31 × 22, 42 ст., вид. УЧІ, ч. 3). Переклала з французької мови Лілія Ковалевська, абсолювентка Французького Інституту в Варшаві.

Наступний (1941) рік діяльності УЧІ приніс дальші досягнення. Збільшилася кількість членів діяльними молодими силами: інж. Олег Кулиняк, інж. Анатоль Огієнко, інж. Дм. Нестеренко, що зацікавились чорноморськими проблемами. До них приєднався проф. Валентин Садовський з Праги, що керував разом з проф. І. Шовгенівим економічним семінаром в Українському Науковому Інституті в Варшаві. Проф. В. Садовський уже висловлювався перед тим у чорноморських справах, напр., у статті п. з. «Перед завісою майбутнього», що була друкована в часописі «Тризуб» у Парижі.¹⁰

На видавничому полі в тому ж році слід занотувати вихід у світ економічно-організаційної розвідки *Олега Кулиняка*: «Чорноморська проблема в українській промисловості» (Варшава, 1941, 31 × 22, 50 ст. і схема. Вид. УЧІ, ч. 4). Одночасно батько автора, теж інженер, вищий урядовець тютюнового монополю Польщі, знавець цієї ділянки сільського господарства, заохочений працюю сина, взявся за опрацювання теми «Тютюн в Україні».

Проф. І. Шовгенів продовжував працю над описовою стороною чорноморської проблеми, що була йому доручена згідно з програмою діяльності УЧІ. Він, як знавець водного господарства, звернув увагу передусім на цю сторону питання. Вислідом цього була його монографія: «Чорне море». Гідрографічний нарис Чорного моря та його басейну. (Варшава, 1941, 31 × 22, 112 ст. і мапа. Вид. УЧІ, ч. 5).

Ця підставова праця чекає на своє доповнення і перевидання. Заходи, вчинені в цій справі в «Рісєрч Програм он ЮССР» у Нью Йорку, не повелися. Син сучасного митрополита д-ра Іларіона, інж. *Анатоль Огієнко*, що працював у ділянці летунських справ у Польщі, дав огляд: «Комунікаційне летунство в чорноморському просторі». Сучасний стан і можливості розвитку. (Варшава, 1941, 31 × 22, 32 ст. і 2 схеми. Вид. УЧІ, ч. 6).

Але найважливішою справою в житті УЧІ в тому році було зформулювання програми діяльності Інституту. Прийшло до упорядкування і методологічного накреслення дальшої діяльності УЧІ. Виконали цю працю й опублікували її два наукові авторитети: *Іван Шовгенів* і *Валентин Садовський* у вигляді брошури п. н. «Український Чорноморський Інститут». Програма діяльності. (Варшава, 1941, 31 × 22, 20 ст. Вид. УЧІ, ч. 7).⁷ Публікація складалася з двох статей: проф. інж. *Івана Шовгеніва* «Загальний план праць Українського Чорноморського Інституту»

(стор. 5—12) і проф. *Валентина Садовського* — «Програма економічно-географічного вивчення чорноморського простору» (стор. 12—16).

З огляду на важливість цих напрямних для дальшої діяльності УЧІ, згадаємо тут про їх головні точки. Проф. І. Шовгенів у своїй статті виходив з твердження, що «наша доба якраз являється тією, коли значення чорноморського простору набирає особливої ваги, при чому на чільне місце висовується й українська справа» (стор. 5). Після того він подає історичне, географічне й економічне умотивовання проблеми.

Проф. І. Шовгенів описує засоби чорноморського простору: людські, природні та виникаючі із співдіяння цих чинників. Він уважає, що продукти в цьому районі здобуваються, виробляються й розподіляються без загального пляну для всіх зацікавлених чорноморських народів, без загальної відповідної організації. «Коли б, каже проф. І. Шовгенів, заіснувала така спільна організація, коли б народне господарство чорноморських країн провадилося згідно з усталеним на певний період часу пляном, тоді добробут чорноморських народів піднісся б надзвичайно. Яка з політичного боку мусить бути згадана організація — УЧІ цим питанням наразі не займається, але для створення будь-якого пляну спільної господарки необхідно знати перш за все ті засоби, якими можна розпоряджати». Отже треба перевести їх вивчення» (стор. 8). Вивчення т. зв. комплексу чорноморських справ провадиться досі переважно з точки погляду місцевих інтересів, а не всього чорноморського комплексу народів чорноморської спільноти. УЧІ, навпаки, повинен розглядати Чорне море як осередок чорноморського простору, як центральний водний басейн для цілого ряду країн та народів, як серце одного могутнього організму. Інститут, на думку проф. І. Шовгеніва, ставить собі завдання вивчити властивості й засоби Чорного моря та прилягаючих до нього країн і народів, як певної спільноти, що може існувати у гармонійному співдіянні окремих своїх частин. Приступаючи до вивчення чорноморської проблеми, професор зупиняється над окресленням терену обслідування. Він дає три зв'язки: простір у гідротехнічних кордонах, простір, зайнятий державами і країнами, простір, поширений і на країни, інтереси яких сильно зв'язані з Чорним морем. З технічних причин УЧІ прийняв таку схему: для вивчення питань гідрологічного характеру бере простір у границях басейну Чорного і Озівського морів. У вивченні інших питань (натуральні багатства, людність, торгівля, промисловість, тощо) розглядає окремі чорноморські та інші держави, як певні райони, з уваги на уклад статистичних

даних. В міру вивчення життя окремих народів довкола Чорного моря постане необхідність вивчити засоби і далі положених країн.

УЧІ накреслив собі ряд питань, які належить опрацювати: 1. Географічний опис території й акваторії басейнів трьох морів — Чорного, Озівського й Каспійського. 2. Геологія згаданої вище території. 3. Підсоння, метеорологія території. 4. Гідрографія згаданих морів та їх басейнів. 5. Ґрунти на окресленій території. 6. Рістня на суходолі. 7. Фавна на суходолі. 8. Рістня в морях. 9. Фавна в морях. 10. Нарис історичних подій у басейнах трьох морів, починаючи від кам'яної доби, зокрема на українських землях. 11. Сучасне розселення народів у басейнах трьох морів та в сумежних землях, зокрема розселення українського народу. Духові й фізичні прикмети різних народів, зокрема українського. 12. Еміграційні, іміграційні й колонізаційні рухи людности навколо трьох морів, а зокрема української людности. 13. Сільське господарство в басейні трьох морів. 14. Питання меліорації мільйонів гектарів землі в басейні трьох морів, зокрема на українських теренах. 15. Ліси й лісове господарство. 16. Гірництво в басейні трьох морів, зокрема на українських землях. 17. Енергетика. Джерела енергії. Використання енергії. 18. Проблеми сирівців у чорноморському просторі. 19. Промисловість. 20. Різні засоби комунікації й зв'язку на теренах басейнів трьох морів, зокрема на українських. 21. Торгівля: внутрішня, зовнішня. Торгівлі між чорноморськими народами. 22. Фінанси й кредит у різних народів, зокрема на українських землях. 23. Освіта загальна й освіта фахова на згаданих землях, зокрема на українських. Крім того, ця програма передбачала видавання відповідних бібліографічних праць, чорноморської енциклопедії, неперіодичних збірників для менших розміром праць, тощо.⁸

Проф. В. Садовський у своїй статті, як видно з її заголовка, обговорював вивчення чорноморського простору з погляду економічної географії. Він виставляє можливість такого вивчення з двох точок зору: економічного району або регіональної економічної географії. Професор стверджує, що вивчати чорноморський простір з точки зору регіональної економічної географії не можна, бо він з господарського погляду є тільки робочою гіпотезою. Це може виявитися в процесі вивчання. Завдання регіонально-географічного вивчення при дослідженні чорноморського простору мусять бути комбіновані з тими завданнями, які ставляться при конструюванні економічного району. На вивчення останнього слід ставити натиск. Вивчаючи чорноморський простір як економічний район, головну увагу треба приділити вивченню тих

частин господарського життя, які можуть дати матеріал для з'ясування взаємної пов'язаності і залежності чорноморських країн. Тому слід дотримуватися такого порядку: 1. Вивчення комунікаційної системи (чорноморських ліній, портів, річкових шляхів, що скеровуються до Чорного моря, залізничних і інших суходільних шляхів, що виходять до Чорного моря, вивчення тарифних ставок і т. п.). 2. Вивчення ринків окремих чорноморських країн з погляду: а) товарових лишків, які мають до диспозиції, і б) з погляду їх вмістимості і попиту, які вони можуть предявити на окремі продукти. Вивчення ринків повинно провадитися з подвійного погляду: з одного боку, вивчення ринків окремих країн, а з другого — вивчення ринків окремих продуктів. Студії ринків слід поєднати зі студіями торговельної, банкової і фінансової організації окремих чорноморських країн. Ці студії треба, на думку проф. В. Садовського, доповнити епізодичними дослідженнями другорядних галузів господарського життя, напр., робітничої еміграції в чорноморських країнах, вивчення туристичного і курортного руху тощо. Після з'ясування господарських зв'язків у чорноморському просторі між поодинокими країнами, треба вивчати його зв'язок із середземноморським простором і іншими господарськими єдностями.¹¹

Д-р Юрій Липа, складаючи свій твір «Чорноморська Доктрина», у текстовій формі намагався доповнити його атласом. Так постала спільна праця *Юрія Липи* і *Лева Биковського*: «Чорноморський простір». Атлас. Схеми рисував Ст. В. (Варшава, 1941, 31 × 22, 48 стор. + 10 плянш. Вид. УЧІ ч. 8). Юрієві Липі належить задум і текст, Л. Биковському — бібліографія предмету. Виконано було публікацію за зразком подібного німецького атласу Вальтера Паля. На думку Ю. Липи, то був перший того роду український твір.

«... Чорноморський простір, — писав у цій публікації Ю. Липа, — становить географічну цілість, має свій геополітичний зміст, свою етнічну спільноту та власні вироблені торговельні, культурні й державні традиції, що зоднороднили психіку чорноморського населення. Проблема полягає в тому, щоб у цій геополітичній і культурній спільноті в сучасній текучості міжнародних відносин знайти волю до єдності та динаміки...» (стор. 10).³

На основі праці проф. І. Шовгеніва «Чорне море...» і наче в доповнення до неї з'явилася праця молодого інженера-дослідника *Дмитра Нестеренка*: «Організація адміністрації морських портів України». Плянуння. (Варшава, 1941, 31 × 22, 34 стор. + 3 схеми. Вид. УЧІ ч. 9).

У третій (1942) рік існування УЧІ увійшов з розробленим планом діяльності і з такими працями, як «Чорноморська доктрина» Ю. Липи, «Чорноморський простір» та монографія про «Чорне море» проф. Івана Шовгеніва.

Це була «візитова карта» установи. З нею почалося розгортання праці УЧІ серед ширших українських наукових і громадських кіл. На розіслані публікації надходили відгуки і зголошення співпраці. Кількість співробітників постійно зростала. Прибули: Максиміліян Плечко, полк. П. Сисенко, М. Ковальський (Париж), проф. д-р В. Клінгер, Сава Криlach, д-р Л. Чикаленко. Запрошено було до співпраці Архиепископа Іларіона (Холм). Нотуємо тут тільки ті особи, що активно взяли участь у праці УЧІ. Поза ними кількість симпатиків установи була значно більшою. До останніх зараховуємо також і жертводавців, що своїми датками уможливили вихід публікацій у світ. До них насамперед належав інж.-лісник Сергій Куниця, підполковник армії УНР, що різними ратами дав на діяльність УЧІ кілька тисяч польських злотих.*

Рівнобіжно з цим зростало науково-організаційне листування, напливали рукописи, а серед них чимало дрібних причинків, споминів і т. д. матеріалів з чорноморською тематикою. Тому ухвалено було приступити до виконання дальшої точки задуманої програми. А саме, поруч монографій і менших праць та бібліографій розпочати видавати «збірники» для вміщення в них дрібних розміром праць. Наслідком того появився: «Чорноморський збірник», книга перша (Варшава, 1942, 31 × 22, 68 стор. + 1 схема. Вид. УЧІ ч. 10), з таким змістом: Л. Биковський: «Великодержавні проблеми України»; Юрій Липа: «Емоційні первні в чорноморському світогляді»; М. Плечко: «Українська гетьманська фльота у 1918 р.», стислий нарис; П. Силенко: «Мангуристанська Україна». Спомини; М. Ковальський: «Дещо про тюркські коріння в українській мові».

Зі «Збірника» було зроблено дві відбитки: Юрій Липа — «Емоційні первні в чорноморському світогляді» (Варшава 1942, 31 × 22, 15 стор. Вид. УЧІ ч. 11); Максиміліян Ян Плечко: «Українська гетьманська фльота 1918 р.» Стислий нарис. (Варшава 1942, 31 × 22, 17 стор. Вид. УЧІ ч. 12). Це був один із розділів його більшої праці-монографії про гетьманування Павла Скоропадського.

Але треба собі усвідомити, що ця праця УЧІ провадилася нелегально, поза німецькою окупаційною цензурою, під постійним

* Див. про С. Куницю також у творі — К. Паньківський: Від Комітету до Державного Центру. «Життя і Мислі», Нью-Йорк 1968, стор. 42, 57, 60.

страхом консеквенцій.* Папір здобувався на «чорному ринку» друк матриць на машинці й відбивання на циклостилі відбувалось по приватних помешканнях (Ю. Липи, Л. Биковського, Б. Монкевича й інших), обкладинки друкувалися потайки в одній польській друкарні і т. д. Матеріальні злидні дошкуляли всім нам, і зокрема керівникові УЧІ, проф. І. Шовгеніву. Врешті він не мав уже з чого жити у Варшаві і прийняв запропоновану йому посаду в центральному господарському водному уряді в Данцігу, куди й виїхав з початком 1942 р. Звідтіль листовно керував працею Інституту, але зв'язок цей впродовж 1942—43 рр. слабшав, аж врешті увірвався зовсім з погіршенням стану здоров'я проф. І. Шовгеніва. У цих умовах дальша праця УЧІ провадилася головним чином заходами д-ра Юрія Липи й секретаріату.

Наслідком численних усних і листовних опіній з приводу першого видання «Чорноморської доктрини», автор ґрунтовно переробив твір і незабаром видав другим накладом — *Юрій Липа: «Чорноморська доктрина»* (2-ге вид., Варшава, 1942, .1 × 22, 165 стор. + 1 мапка. Вид. УЧІ, ч. 13). Праця вийшла з новою передмовою і післясловом. Там же Ю. Липа вперше вмістив бібліографічний показник своїх писань.

Проф. Ів. Крип'якевич у Львові уважав, що «Чорноморська доктрина» в її другому виданні була на той час найкращим публіцистичним твором, виданим на еміграції. Наслідком того відпоручник проф. д-ра В. Кубійовича д-р Бурко відвідав д-ра Ю. Липу й автора цих рядків у Варшаві і разом із словами похвали за працю пожертвував тисячу польських злотих на працю УЧІ. Рівнож інші визначні українські громадяни прихильно сприйняли цей твір та діяльність УЧІ. Наприклад, інж. М. Дерев'янко, відвідавши секретаріат УЧІ, закваліфікував працю його членів як працю «Франківських каменярів». Одночасно наслідком заходів Інституту, Наукова Рада УЦК в тодішній Генеральній Губернії на чолі з проф. В. Сімовичем і проф. Ів. Крип'якевичем признала щомісячну грошову допомогу УЧІ. Вона була переказувана через секретарку Наукової Ради панну Корчинську (згодом дружину проф. М. Єфремова, дійсного члена УВАН у США).

З дрібніших розміром праць, що назбиралися в міжчасі в течії рукописів Інституту, був складений і виданий: «*Чорноморський збірник*», книга друга (Варшава, 1942, 31 × 22, 67 стор. + 4 аркуші схем. Вид. УЧІ ч. 14). У змісті його були: *Архиепископ Іларіон* — «Український запорозький скит на Афоні»; Проф. д-р В. Клінгер: «Діо Хризостомова промова над Дніпром»; *Сава Кри-*

* Див. Євген Ю. Пеленський: *Українська наука в Польщі за час війни (1940—1944)*. «Сьогочасне й Минуле», Мюнхен, ч. 1, 1948, стор. 44.

лал: «Заходи для побороення суші в чорноземних степах України й сумежних землях»; Л. Биковський: «Матеріали до історії української фльоти»; Ю. Липа: «Чорноморська подорож»; д-р Л. Чикаленко: «В справі етнічної еволюції в Припонтиді».

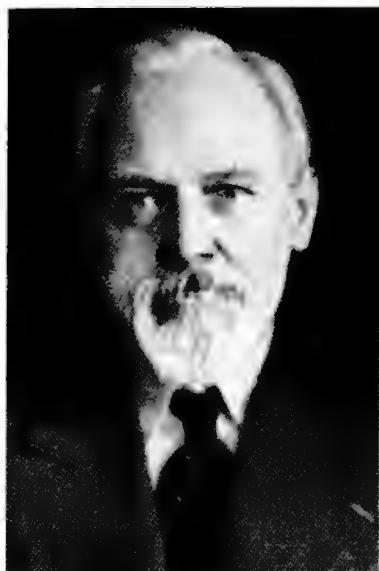
Архиєпископ Іларіон працював над історією української Церкви і поділився з УЧІ деякими розділами своєї праці, що були суголосні з його тематикою, як: українська мітологія чорноморського походження, впливи князя Ярослава Мудрого в Греції, українська Церква під монголами, помазепинська еміграція у Греції, тощо. З того перша, більшого розміру праця довго перебувала в рукописі в автора, чекаючи на видавця.* Інші, меншого розміру праці, були почасті публіковані в виданнях УЧІ. Таким чином наступною публікацією Інституту була розвідка *архиєпископа д-ра Іларіона*: «Церква під монголами в XIII—XIV ст.ст.» (Варшава, 1942, 31 × 22, 33 стор. Вид. УЧІ ч. 15).

Одночасно вийшла й відбитка статті *архиєпископа д-ра Іларіона* з другої книжки «Чорноморського збірника»: «Український запорозький скит на Афоні» (Варшава, 1942, 31 × 22, 16 стор. + 1 ілюстрація. Вид. УЧІ ч. 16).

У четвертий рік (1943) діяльності УЧІ збагатився видатним членством. У ньому почав працювати проф. д-р інж. І. Феценко-Чопівський. Але того ж року УЧІ зазнав дошкульної втрати: помер після довшої недуги дня 13 квітня 1943 р. у далекому Данцігу керівник Інституту проф. інж. Іван Шовгенів. Його пам'яті й був присвячений «Чорноморський збірник», книга третя (Варшава, 1943, 31 × 22, 64 стор. + 2 ілюстрації. Вид. УЧІ ч. 17), з таким змістом: інж. Л. Биковський: «Іван Шовгенів, біо-бібліографічні матеріали»; Л. Биковський: «Напрявні всеукраїнської високошкільної політики» (в порядку дискусії); проф. д-р інж. І. Феценко-Чопівський: «Проблема технічного високого шкільництва в Україні» (в порядку дискусії); д-р Юрій Липа: «Міт Півдня»; архиєпископ д-р Іларіон: «Русикон на Афоні»; проф. д-р Вітольд Клінгер: «Арріяна Флавія з Нікомідії», плавання довкола Понту Евксінського.

З передової статті, присвяченої проф. інж. Ів. Шовгеніву, довідуємося, що останні часи свого життя професор присвятив обдумуванню та складанню свого, як він звик говорити, *заповіту* майбутнім поколінням українських інженерів. З цією метою він упорядкував деякі зі своїх статей з царини водного господарства, що були розкидані по різних видавництвах, щоб скласти

* Згодом вона увійшла частково в розвідку митрополита д-ра Іларіона: «Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. «Інститут дослідів Волині». Вінніпег, 1965, 22 x 14, 424 стор.

Проф. інж. Іван Опанасович
ШОВГЕНІВ
(1874—1943)

Інж.-Екон. Лев Юстимович
БИКОВСЬКИЙ
(1895—)

Проф. д-р Михайло Олександрович
МІЛЛЕР
(1883—1968)

Д-р Юрій Іванович
ЛИПА
(1900—1944)

з них «Збірну працю». Праця мала б правити за підручник для молодих інженерів при виконанні різних гідрографічних робіт. Крім того, він узявся за складання «Докладної записки» про організацію Української Морської Академії в Севастополі. Цю українську високу морську школу проектував він скласти з трьох факультетів: 1. теоретично-господарського, 2. судно-будівельного та 3. портового. Завданням її було виховати кадри українських морських інженерів-організаторів у майбутньому Чорноморської України. В цю останню працю він хотів втілити весь довголітній досвід, як знавця водних справ України, організатора та педагога.¹²

Після виходу в світ праць проф. Ів. Шовгеніва — «Чорне море» і д-ра Ю. Липи — «Чорноморська доктрина», відчувалася потреба, згідно з раніш накресленою програмою діяльності УЧІ, тематично включити чорноморський простір у ширше об'єднання. Постановою колегії УЧІ у складі Ю. Липи, Л. Биковського й інших, приступлено було до перевидання рідкої вже тоді книжки проф. д-ра Степана Рудницького, з передмовою Л. Биковського. Так вийшла чергова публікація: *Степан Рудницький: «Українська справа зі становища політичної географії»*. 2-ге видання, з передмовою Л. Биковського (Варшава, 1943, 31 × 22, 150 стор. Вид. УЧІ ч. 18).

Слідом за «Збірником» вийшло з нього шість відбиток: 1. *Л. Биковський: «Іван Шовгенів, 1874—1943, біо-бібліографічні матеріали»*. Варшава, 1943, 31 × 22, 8 ст., зі світлиною проф. Ів. Шовгеніва. Вид. УЧІ ч. 19; 2. *Л. Биковський: «Напрявні всеукраїнської високошкільної політики»*. В порядку дискусії. Варшава, 1943, 31 × 22, 6 ст. Вид. УЧІ ч. 20; 3. *Іван Феценко-Чопівський: «Проблема технічного високого шкільництва в Україні»*. В порядку дискусії. Варшава, 1943, 31 × 22, 4 ст. Вид. УЧІ ч. 21; 4. *Юрій Липа: «Міт Півдня»*. Варшава, 1943, 31 × 22, 7 ст. Вид. УЧІ ч. 22; 5. *Архiepіскоп Іларіон: «Руссикон на Афоні»*. Холм—Варшава, 1943, 31 × 22, 11 ст. + 1 ілюстрація. Вид. УЧІ ч. 23; 6. *Вітольд Клінгер: «Арріяна Флавія з Нікодимії»*, плавання довкола Понту Евксінського. Варшава, 1943, 31 × 22, 13 ст. Вид. УЧІ ч. 24.

Передмову Л. Биковського до вищезгаданої праці проф. д-ра Степана Рудницького також було видано окремою відбиткою — *Лев Биковський: «Степан Рудницький»*, біо-бібліографічні матеріали. Варшава, 1943, 31 × 22, 14 ст. і світлина проф. Ст. Рудницького, враз з реєстром його головніших праць. Вид. УЧІ ч. 25.

Щораз то тяжче і небезпечно ставало в Варшаві, і літом 1943 року родина д-ра Ю. Липи, а восени того ж року й він сам, виїха-

ли з Варшави. Вони оселились на західноукраїнських землях, у м. Яворові, під Львовом. У Варшаві лишився секретаріат УЧІ, що діяв далі, нараджаючись з Ю. Липою листовно.

Наступив п'ятий (1944) рік у житті УЧІ, який можна поділити на два зовсім відмінні півріччя. У першому Інститут ще діяв силою розгону, використовуючи попередньо нагромаджені матеріяли і підтримуючи, по можливості, науково-організаційні зв'язки з своїми співробітниками.

Тоді УЧІ збагатився новими членами: проф. В. Доманицький (з Подєбрад), проф. д-р Ол. Оглоблин (тоді зі Львова), доц. д-р Михайло Антонович (Бреслав), д-р А. Кацевалов, мгр. Б. Галайчук (Відень), д-р Іларіон Калиневич, доц. Петро Одарченко, проф. д-р Станислав Корвин-Павловський, кол. директор Східного Інституту в Варшаві та професор арабського університету в Каїрі (Єгипет).

Але ті зв'язки ставали щораз то сутужніші. Умови тодішнього життя в Варшаві набирали все більш тривожних прикмет. Тому в спішному порядку, використовуючи нагромаджені дрібні причинки, було видано й розіслано впродовж цього часу дві чергові книжки «Чорноморського збірника». І так появилася «Чорноморський збірник», книга четверта (Варшава, 1944, 31 × 22, 73 стор. + 1 світлина. Вид. УЧІ ч. 26) з таким змістом: *Юрій Липа*: «Наш оптимізм і його підстави»; *В. Садовський*: «Чорноморська торгівля на підставі даних „Статистического описания Киевской Губернии“»; *Л. Биковський — В. Доманицький*: «В справі підготовки адміністративних кадрів для Української Держави» (листування); *Т. Райнах*: «Мітридат Евпатор Базилевс Понтійський», переклад з французького В. Богацького; *Ол. Оглоблин*: «Історичний архів Чорноморської фльоти»; *Л. Биковський*: «Чорноморський факультет Таврійського університету» (дискусійний матеріял); *Михайло Антонович*: «В справі реорганізації Таврійського університету»; *Матеріяли для історії Південної України* (звіти українських повстанців).

З матеріалів, уміщених у цьому збірнику, звертає на себе особливу увагу переклад Василя Богацького вступу до твору: *Theodor Reinach*: «Mithridat Eupator, Roi de Pont» (Paris 1890, 8°, XVI, 494 pgs) — підставового джерела для вивчення доби Мітридата Евпатора VI, володаря понтійського. В той спосіб, подібно до попередньої праці проф. Г. І. Братіану, УЧІ намагався наблизити того роду твори до уваги українського наукового світу.

Слідом за цим вийшов «Чорноморський збірник», книга п'ята (Варшава, 1944, 31 × 22, 79 стор. + 1 плян. Вид. УЧІ ч. 27) з таким змістом: *Н. Полонська-Василенко*: «Заселення Південної

України в середині XVIII ст.»; Б. Галайчук: «Чорноморські проливи»; А. Кацевалов: «Побут скитів за Страбоном»; В. И. Дьяков: «Окупація Тавриди Римом у I ст. н. ери»; Іл. Калинович: «Значення чорноморських та озівських портів для України»; М. Плечко: «Походження державних барв України»; Матеріали для історії Південної України» (звіти повстанців).

Стаття проф. д-ра Наталії Полонської-Василенко була одним із розділів її докторської дисертації на ту ж тему з київських часів. Авторці пощастило видати цю працю друком англійською мовою щойно в 1957 році, заходами УВАН у Нью-Йорку.²⁷

Статтю проф. В. И. Дьякова переклав з московської мови доц. П. Одарченко з оригіналу, надрукованого в журналі «Вестник древней истории», (кн. II, 14, 1941, стор. 87—97). Це число «Чорноморського збірника» в більшості примірників пропало на пошті, не дійшовши до рук читачів з уваги на повстання в Варшаві.

З кінцем липня 1944 р. почалося друге півріччя, жакливе так для УЧІ, як і для деяких його співробітників, у тому числі й для секретаріату, архівів, тощо. Зв'язок із співробітниками УЧІ припинився, частина матеріалів, надісланих для друку і деякі викінчені публікації, загинули...*

Наслідком цих катастрофальних подій, із-за польського повстання проти німців у Варшаві, впродовж серпня-жовтня 1944 р.* та скитання, рештки секретаріату, частина архівів і дещо з публікацій УЧІ опинились, завдяки опіці пок. інж. С. Куниці, на «волі» в половині 1945 року, аж... у м. Герсфельді, на Гессенщині (Німеччина). Тут в одному з переходових таборів вдалося відновити діяльність УЧІ, покищо в дуже скромних розмірах.

У 1945 році приступили до Інституту: проф. Василь Дубровський і проф. д-р В. Державин.

Спільними зусиллями нових членів і секретаріату УЧІ вийшло літом 1945 року чергове число «Чорноморського збірника», книга шоста. (Герсфельд, 1945, 31 × 22, 39 стор. Вид. УЧІ, ч. 28) з наступним змістом: В. Дубровський: «Батько Нестор Махно — український національний герой»; В. Державин: «Проблема пе-

* Згинули, приміром, такі матеріали: Юрій Липа: «Вступ» (власитиво перший розділ) до праці «Іран і Україна в пра-та історичних взаєминах»; В. Щербаківський: «Причинки до історії понтійської культури»; Л. Биковський: «Матеріали для бібліографічних показників літератури про Кавказ, Болгарію, Румунію», тощо; Т. Олесьюк: «Зелена Україна», монографічна розвідка, Варшава, 1944, 31 × 22, 47 стор. Вид. Укр. Океан. Інст., ч. 5 — цілковито викінчена книжка, увесь наклад якої, біля 150 прим., згорів і т. п.

** Див. Л. Биковський: — Польське повстання у Варшаві 1944 року. Спомин очевидця. Лондон, 1963, 23 × 16, 47 стор.

ріодизації державної історії давнього Єгипту»; Л. Биковський: «Понтійська Амазонка» (Наталія Королева).

Зі «Збірника» була зроблена відбитка: Василь Дубровський: «Батько Нестор Махно...» (Герсфельд, 1945, 31 × 22, 26 стор. Вид. УЧІ ч. 29). Цю розвідку проф. В. Дубровський склав був ще в Україні, на підставі однобічних радянських матеріалів. Вона не була там видрукована через цензурні перепони. Після її опублікування, на еміграції зчинився протест, а ідейні противники оголосили свій намір написати контрпрацю, яка й до сьогодні, на жаль, ще не написана!.. Оскільки мені відомо, автор згодом переробив і доповнив згаданий текст матеріалами, здобутими в книгосховищах Зах. Німеччини та США, і шукав за видавцем, але передчасна смерть у 1966 році не дозволила йому здійснити його намір.

Після того наступила знову перерва в діяльності УЧІ, що тривала до весни 1946 року.

Щойно від квітня 1946 р., після великих переживань та потрясень, пощастило відновити на сьомий рік діяльність Інституту. На цей раз це сталося в ДП-таборі Майнц-Кастель, що був розташований над р. Райном, між містами Візбаден і Франкфурт/Майн у Великій Гессенщині, Зах. Німеччина.

В міжчасі приступили до УЧІ нові члени: проф. д-р Михайло Міллер, проф. Степан Гаєвський (єпископ Сильвестр), д-р Марко Антонович, доц. Олександр Домбровський, проф. Володимир Січинський, проф. Дмитро Дорошенко, мистець-маляр Петро Андрусів та інші.

Поштовх до відновлення діяльності УЧІ дали перші отримані звістки про смерть основника Інституту д-ра Юрія Липи, що сталося в серпні 1944 р.

Після розгрому й занепаду діяльності УЧІ, майже впродовж двох літ, не могло бути й мови про укладання й видавання більших розміром праць з царини понтознавства. Тому черговий «Збірник» Інституту, присвячений пам'яті Юрія Липи, складався почасти з передруків попередніх матеріалів, мало відомих на еміграції і потрібних для відновлення діяльності УЧІ, та тільки частинно з оригінальних праць. Одночасно було змінено назву «Чорноморського» на «Морський», як більш відповідаючий тематиці Інституту в новій ситуації. У той спосіб вийшла чергова публікація: «Чорноморський збірник», книга сьома (Майнц-Кастель,* 1946, 31 × 22, 44 стор. + 1 мапка. Вид. УМІ ч. 30) з нас-

* Від цього числа (30) місце видання публікацій УМІ (та й інших установ), що відбивалися в ДП-таборі Майнц-Кастель, позначалися: Одесою, Женевою, «На чужині», Києвом, і т. п., з огляду на початкові перешкоди

тупим змістом: *Л. Биковський*: «Апостол новітнього українства» (Юрій Липа); *І. Шовгенів*: «Загальний плян праць УЧІ» (передрук); *В. Садовський*: «Програма економічно-географічного вивчення чорноморського простору» (передрук); *М. Міллер*: «До історії Танаїса» (плян міста); *Ст. Гаєвський*: «Александрія в давній українській літературі»; *Марко Антонович*: «Чи були кімерійці в Україні?» (до питання про походження кімерійців); *Л. Биковський*: «Проблема української історії»; *М. Міллер*: «Нові знахідки тризуба».

Деякі із загаданих статей вийшли також і окремими відбитками: *Лев Биковський*: «Апостол новітнього українства» (Юрій Липа). Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 9 стор. Вид. УМІ ч. 31; *Михайло Міллер*: «До історії Танаїса». Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 16 стор. + 1 плян. Вид. УМІ ч. 32. Цією працею проф. д-р М. Міллер розпочав був публікувати в УМІ серію розвідок під назвою — «Студії з ранньої історії Приозів'я», чч. I—XIII. Майнц-Кастель, 1946—1947. За них М. Міллер був відзначений в серпні 1948 р. званням почесного доктора УВУ в Мюнхені. Згодом автор доповнив їх і опублікував під назвою — «Дон и Приазовье в древности», част. I—III, 1958, в серії видань «Института для Вивчення СССР» в Мюнхені. Робилися також згодом деякі заходи видати цей підставовий твір англійською мовою коштом «Рісерч Програм» в Нью Йорку, але безвислідно.

Після смерти д-ра Юрія Липи ідеологічним керівником Українського Морського Інституту (УМІ) впродовж 1946—1949 рр. став проф. д-р М. Міллер, при незмінному, покищо, секретаріаті. Очолення УМІ цим видатним понтознавцем, що «...сприймав своїм патроном та керівником в археологічних працях — тінь Мітридата VI Евпатора, Великого», значно спричинилося до дальшого успішного розвитку діяльності Інституту впродовж 1946—1948 рр. Він науково обґрунтував чорноморську концепцію, що її так талановито відчув Юрій Липа у своїх публіцистичних працях.^{20, 20a}

Сучасний єпископ Сильвестер (Австралія), ще будучи проф. Ст. Ю. Гаєвським, склав був для Всеукраїнської Академії Наук у Києві розвідку про «Александрію» в давній українській літературі, у двох томах. Перший том ВУАН встигла видати в Києві у 1929 році. Частина друга була здана теж у 1929 році до друку, але в час лихоліття 1941—44 рр. той рукопис загинув. У статті в «Збірнику» та відбитці з неї єпископ Сильвестер з пам'яті подав конспект змісту обидвох томів: *Степан Гаєвський*: «Александрія»

збоку вже не німецької, а американської окупаційної військової цензури. Згодом ця справа наладналася.

в давній українській літературі. Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 8 стор. Вид. УМІ ч. 33.

Одночасно вийшла в світ відбитка: *Марко Антонович*: «Чи були кімерійці в Україні?». Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 15 стор. Вид. УМІ ч. 34.

Окремою брошурою вийшла, складена на підставі найновіших дослідів, розвідка: *Михайло Міллер*: «Могила князя Святослава» (Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 13 стор. + 1 ілюстрація. Вид. УМІ ч. 35). Згодом її перевидав друком «Осередок Української Культури й Освіти» у Канаді. Вінніпег, 1951, 21 × 14, 15 стор.

Вищезгадані публікації були розіслані і в той спосіб відновився зв'язок секретаріату УМІ з його членами, що потрапили за межі московської сфери впливу. Відновилось і науково-організаційне листування.

Почали знову надходити рукописи менших праць на чорноморські теми. З того, комбінуючи з передруками давніших праць, вдалося видати наступний «Чорноморський збірник», книга восьма (Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 54 стор. + 2 ілюстрації. Вид. УМІ ч. 36), з таким змістом: *Юрій Липа*: «Наш оптимізм і його підстави» (передрук); *Теодор Райнах*: «Мітридат VI. Евпатор Базилевс Понтійський» (передрук); *Михайло Міллер*: «Нотатки до питання про тризуб»; *Володимир Січинський*: «Чорноморський комплекс в українському мистецтві»; *Льонгін Цегельський*: «Курд-борець за Україну» (передрук); *Лев Биковський*: «Чорноморський факультет Таврійського державного університету» (дискусійний матеріал); *Михайло Антонович*: «В справі реорганізації Таврійського університету» (передрук); *Михайло Міллер*: «Студії з ранньої історії Приозів'я». III. Бібліографія до питання античної колонізації Приозів'я-Пониззя Дону; *Андрій Кацевалов*: «Реферат про Ольвію».

Одночасно зі збірником вийшла окремою брошурою нова праця: *Михайло Міллер*: «Студії з ранньої історії Приозів'я». II. Антична колонізація Приозів'я (Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 20 стор. + 1 ілюстрація. Вид. УМІ ч. 37).

Поза тим були видані ще три відбитки зі «Збірника», книга восьма: 1. *Теодор Райнах*: «Мітридат Евпатор Базилевс Понтійський» (переклад В. Богацького. Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 14 стор. + 1 ілюстрація). Вид. УМІ ч. 38. 2. *Михайло Міллер*: «Студії з ранньої історії Приозів'я». III. Бібліографія до питання античної колонізації Приозів'я та Пониззя Дону (Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 16 стор. Вид. УМІ ч. 39). 3. *Лев Биковський*: «Чорноморський факультет Таврійського державного університету» (Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 10 стор. Вид. УМІ ч. 40).

Праця відновленого Інституту налагоджувалася. В міжчасі відбулося кілька засідань управи УМІ. Поза тим секретаріят був в постійному листуванні з керівником установи проф. д-ром М. Міллером, що перебував тоді у м. Геттінгені, у британській займанщині Німеччини. В працях Інституту взяли участь: проф. д-р Роман Смаль-Стоцький, мистець Петро Мегик, інж. В. Глазков, д-р Софія Парфанович, проф. д-р Петро Курінний, проф. д-р Ярослав Пастернак, капітан-лейтенант С. Шрамченко та інші.

Завдяки фінансовій підтримці франкфуртської філії Українського Громадського Комітету під керівництвом проф. д-ра Михайла Ветухова, стало можливим, розгортати далі видавничу діяльність УМІ. У той спосіб вийшов черговий «Чорноморський збірник», книга дев'ята (Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 48 стор. + 1 схема. Вид. УМІ ч. 41). Збірник був присвячений семиліттю діяльності Українського Морського та споріднених з ним — Суходільного і Океанічного Інститутів, з таким змістом: *Резолюція і Маніфест Прометеївської Ліги Атлантийської Хартії; Юрій Липа: «Чорноморський простір» (передрук); Михайло Міллер: «Студії з ранньої історії Приозів'я. IV. Скільки було Танаїсів?; Дмитро Дорошенко: «Чорноморська фльота в 1918 р.» (передрук); Петро Андрусів: «У справі організації Таврійської академії мистецтв»; Лев Биковський: «Шестиліття діяльності Українського Суходільного, Морського і Океанського Інститутів»; Андрій Качевалов: «Огляд деяких советських часописів, що стосуються до античної та середньовічної Чорноморщини».*

Допомога Українського Громадського Комітету дала можливість перевидати друком попередню брошуру про д-ра Юрія Липу і поширити її між українською еміграцією: *Лев Биковський: «Апостол новітнього українства» (Юрій Липа); (2-ге вид., Франкфурт н/Майні, 1946, 21 × 15, 8 стор. Вид. УМІ ч. 42).^{13, 13a}*

Крім того вийшли слідуючі: брошура й відбитка з дев'ятої книжки «Чорноморського Збірника»: 1. *Марко Антонович: «Скиття і Єгипет в античному лисьменстві» (Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 15 стор. Вид. УМІ, ч. 43).* Ця брошура була початком ширше задуманої автором праці на тему: «Єгипет і чорноморський простір в історичних взаєминах». *Михайло Міллер: «Студії з ранньої історії Приозів'я. IV. Скільки було Танаїсів? Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 9 стор. Вид. УМІ ч. 44.*

Сьомий рік існування й діяльності Українського Морського Інституту відзначено було виданням відбитки з те ж дев'ятої книжки «Чорноморського збірника»: *Лев Биковський: «Шестиліття діяльності Українського Суходільного, Морського і Океанічного Інститутів» (1940—1946). Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 7 стор. + 1 ілюстрація. Вид. УМІ ч. 45.¹⁴*

Закінчено рік виданням малого розміру окремої розвідки: *Михайло Міллер*: «Студії з ранньої історії Приозів'я». V. Дослідження Нижне-Гниловського городища (Майнц-Кастель, 1946, 31 × 22, 19 стор. + 1 аркуш ілюстрацій. Вид. УМІ ч. 46).

З поданої картини діяльності УМІ за 1946 рік випливає, що завдяки дружнім зусиллям українських, науковців, наполегливій праці секретаріату та під науковим керівництвом проф. Михайла Міллера, традиції та інтенсивність діяльності Українського Чорноморського Інституту з 1940—1944 рр. відновились. Уже при кінці 1946 і на початку 1947 рр. з'ясувалось, що, поруч «Збірників» з відбитками можна буде впродовж року видавати й окремі монографічні твори з понтознавчої царини, а тематику видань УМІ можна буде взагалі значно поширити.

Першим досягненням у цьому напрямі було видання чергового «Чорноморського збірника», книга десята (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 80 стор. і ілюстрації. Вид. УМІ ч. 47), з наступним змістом: *Валентин Садовський*: «Перед завісою майбутнього» (передрук); *Михайло Міллер*: «Досліди сарматського некрополю та селища біля ст. Нижне-Гниловської»; *Дмитро Дорошенко*: «Україна й Крим у 1918 р.» (передрук); *Василь Дубровський*: «Кримська Автономна Республіка» (некролог); *Василь Глазков*: «Козача проблема»; *Василь Дубровський*: «Автономна Республіка німців Поволжя» (некролог); *Софія Парфанович*: «Туга» (казка Чорного моря); *Петро Мегик*: «Деякі завваги до статті П. Андрусова п. з. «В справі організації Таврійської Академії Мистецтв»»; *Петро Курінний*: «Витяг з листа до проф. М. Міллера»; *Михайло Міллер*: «Ще за могилу князя Святослава»; *Василь Дубровський*: «Богдан Хмельницький і Туреччина» (автореферат).

У десятій книжці «Чорноморського збірника» значно поширився відділ рецензій, в дійсності статей: *Володимир Державин*: Рецензія на твір А. Зандерса: «Східня Європа в континентально-європейській перспективі» (част. I, Мюнхен, 1944); *Михайло Міллер*: Рецензія на книжку проф. д-ра *Яр. Пастернака*: «Старий Галич (Львів 1944).

З наведеного змісту видно, що цей «Збірник» своєю авторською колегією, матеріалами і розмірами публікації значно перевищив попередні «Чорноморські збірники». З нього вийшли дві відбитки: *Михайло Міллер*: «Студії з ранньої історії Приозів'я». VI. Досліди сарматського некрополю та селища біля ст. Нижне-Гниловської. (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 18 стор. + 1 аркуш ілюстрацій. Вид. УМІ ч. 48); *Василь Глазков*: «Козача проблема». (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 20 стор. Вид. УМІ ч. 49).

Почала виходити в світ низка окремих монографій. Вони становили продовження попередніх розвідок, а почасти були но-

вими: *Михайло Міллер*: «Студії з історії Приозів'я». VII. Антична торгівля на Приозів'ї. (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 27 стор. + 1 плян. Вид. УМІ ч. 50); *Михайло Міллер*: «Студії з історії Приозів'я». X. Візантійська торгівля та культура в Приозів'ї — басейні Дону. (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 27 стор. + 1 схема. Вид. УМІ ч. 51); *Василь Дубровський*: «Україна й Крим в історичних взаєминах». Історично-бібліографічна розвідка. (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 44 стор. Вид. УМІ ч. 52). Ця розвідка є доповіддю автора на 2-ому Українському сходознавчому з'їзді дня 2. 11. 1929 року в Харкові. Як антимарксистську, її не дозволено було друкувати в СРСР; *Михайло Міллер*: «Студії з історії Приозів'я». IX. Демографічний нарис сармато-алан. (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 18 стор. Вид. УМІ ч. 53); *Михайло Міллер*: «Студії з історії Приозів'я». XI. Генуезько-Венеційська доба, 13—15 ст.ст. (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 18 стор. Вид. УМІ ч. 54); *Михайло Міллер*: «Студії з історії Приозів'я». XII. Старий город (Старочеркаська станиця). (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 18 стор. Вид. УМІ ч. 55); *Михайло Міллер*: «Студії з історії Приозів'я». XIII. Від давнього Танаїсу до сучасного Ростова. (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 24 стор. + кольорова мапка чорноморських шляхів. Вид. УМІ ч. 56). Цим нарисом автор закінчив цикл студій з історії Приозів'я (I—XIII). Він присвятив його пам'яті українських археологів, що згинули, досліджуючи українську давнину.

З попередніх двох видань «Чорноморської Доктрини» Юрія Липи лише кілька примірників потрапили на еміграцію. Тому довелося утретє її видати, беручи за підставу друге видання з 1942-го року. Так вийшла чергова публікація: *Юрій Липа*: «Чорноморська доктрина». 3-тє вид., з передмовою Л. Биковського. (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 95 стор. + 2 світлини. Вид. УМІ ч. 57). Загалом наклад усіх трьох видань цього твору Ю. Липи не був більшим за 400—500 прим. Вони доволі розійшлись, переважно безплатно, по різних установах, книгозбірнях та між українською науковою та провідною верствою Європи й Америки. Тільки незначна кількість примірників загинула під час еміграційних мандрівок.

З тієї ж причини була також перевидана у доповненому вигляді розвідка: *Лев Биковський*: «Іван Шовгенів, 1874—1943». Біо-бібліографічні матеріали. (2-ге вид. Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 14 стор. + 3 світлини. Вид. УМІ ч. 58).

З черги появилася ювілейний «Чорноморський збірник», книга одинадцята (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 90 стор. + 2 ілюстрації. Вид. УМІ ч. 59), з наступним змістом. *Петро Курінний*:

«Вадим Михайлович Щербаківський»; *Василь Дубровський*: «Туреччина між молотом і ковадлом»; *Олександр Оглоблин*: «Чорноморська проблема в українській політиці часів гетьмана Івана Мазепи»; *Василь Дубровський*: «Знищені республіки»; *Наталія Полонська-Василенко*: «Заселення Південної України»; *Михайло Міллер*: «Студії з ранньої історії Приозів'я». VIII. Сарматська матеріальна культура»; *Василь Глазков*: «Крах наших москвофілів»; *Олександр Домбровський*: «Причинок до праісторії України»; *Василь Дубровський*: «Мана Занге» («Наши Известия», ч. 2, 1947) некрологічна рецензія»; *Михайло Міллер*: «Нова популярно-наукова книжка» (В. Січинського: «Чужинці про Україну», Авґсбург, 1946); *Ярослав Пастернак*: «Лист до проф. д-ра М. Міллера»; *Василь Дубровський*: «Казакія», чч. 1—4, 1947.

Наприкінці «Збірника» було вміщено показник змісту попередніх десяти книжок «Чорноморського збірника», що вийшли від січня 1942 до жовтня 1947.

З цього збірника вийшли слідуючі чотири відбитки: 1. *Петро Курінний*: «Вадим Михайлович Щербаківський» (з нагоди 70 років життя). Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 14 стор. + світлина. Вид. УМІ ч. 60; 2. *Василь Дубровський*: «Туреччина між молотом і ковадлом» (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 23 стор. Вид. УМІ ч. 61); 3. *Михайло Міллер*: «Студії з ранньої історії Приозів'я». VIII. Сарматська матеріальна культура. (Майнц-Кастель, 1947, 31 × 22, 22 стор. + 1 аркуш ілюстрацій. Вид. УМІ ч. 62); 4. *Наталія Полонська-Василенко*: «Заселення Південної України». (Майнц-Кастель, 1947, 21 × 22, 18 стор. Вид. УМІ ч. 64).

Як видно з наведеного вгорі змісту, цей «Збірник» був кращим за попередній, але судилося йому бути й останнім у цій серії видань УМІ.

У тому ж 1947 році в працях Інституту поволі почали брати участь і деякі чужинецькі дослідники, особливо з кіл скупчених біля Сходознавчого відділу Франкфуртського університету: *Едіта Кльоппель*, лекторка арабської мови і д-р *Гайнц Грісбах-Туган*, асистент при кафедрі туркознавства. В порозумінні з секретаріатом Інституту і під керівництвом проф. В. Дубровського, вони зайнялися опрацюванням доручених їм тем.

Діяльність Інституту настільки розгорнулася, що стало можливим виконувати публікації навіть справжнім друком. У той спосіб були видані праці вищезгаданих чужинців (німців): *Гайнц Грісбах-Туган*: «Новітнє турецьке красне письменство». Авторизований переклад з німецької мови за ред. проф. В. Дубровського. (Корнберг, 1948, 20 1/2 × 14 1/2, 32 стор. Вид. УМІ ч. 63); *Едіта Кльоппель*: «Деякі вказівки на ісламські джерела до пи-

тання про слов'ян в Середзем'ю» (німецькою мовою, Дармштадт, 1948, 31 × 22, 9 стор.). Вийшла як відбитка з «Океанічного Збірника», кн. III (Вид. УМІ, ч. 65).

Останньою в Європі публікацією Інституту, теж справжнім друком, була брошура: *Юрій Ліпа*: «Символ Чорного моря» (передрук) кінцевого розділу з «Чорноморської доктрини» (Франкфурт н/Майні, 1948, 8°, 16 стор. + 3 світлини. Вид. УМІ ч. 66). Увесь її наклад, із-за поспішного виїзду секретаріату з Німеччини, лишився на складі в друкарні (Дармштадт).

Впродовж травня-червня 1948 р. секретаріат Інституту — а тим самим і всі справи Інституту — переїхав до Нью Йорку. Переїзд цей відбувся в поспішній спосіб і негативно відбився на справах Інституту. Все ж таки можна було сподіватися, що перенесення УМІ до США дасть можливість провадити далі працю в більш пляновий та технічно досконалий спосіб.

Сподівання ці з багатьох причин, а передусім технічних, не справдились. Віддаленість від керівництва ступнево унеможливила відповідне наукове ведення справ Інституту. Тому останньою публікацією його була брошура: «*Михайло Олександрович Міллер*», біо-бібліографічні матеріали (Нью Йорк—Геттінген, 1949, 31 × 22, 18 стор. + 1 світлина. Вид. УМІ ч. 67). У той спосіб Інститут вшанував 65-ліття свого керівника проф. д-ра Михайла Міллера і... перейшов у законсервований стан, як і багато інших українських установ на чужині. Видавнича діяльність УМІ припинилась. Проводилась, подекуди, тільки шляхом листування науково-організаційна чинність, але й та з часом завмерла... У такому стані УМІ перебуває по сьогоднішній день.

На початку цієї інформаційної розвідки ми спробували з'ясувати причини й обставини виникнення УЧІ (УМІ), подали установлені програми та діяльність Інституту, рік за роком, впродовж майже десятиліття, звітували, як ті програми почасти виконувались, як гуртувалися українські понтознавчі кадри, як відбувалася науково-організаційна праця в цій царині. Зладжено було чимало рукописних праць. Вони тільки частинно були видані в вигляді статей і окремих публікацій. Усього було видано за той час (1940—1949) 67 чисел різних публікацій. Їх можна укласти за такою схемою: Чорноморських збірників було видано 11; відбиток зі збірників 27; окремих праць більшого розміру (понад 2 аркуші вісімки) 18; меншого розміру 11; разом — 67.

З того: циклостилевих — 63 і друком — 4. Циклостилеві публікації були квартового формату (31 × 22). Це означає в відношенні до публікацій вісімкою у два рази більший розмір. Щодо наукової вартости цих творів, то вони були різні, але нам не личить тут про це говорити, залишаючи це відповідним знавцям.

В цій розвідці ми намагались подати відомості про діяльність УЧІ (УМІ) впродовж майже десяти років (1940—1949). Вона виявлялася науково-організаційно-програмово, у намаганні формувати кадри українських понтознавців, у рукописній, видавничій діяльності, сприяла кабінетній праці українських дослідників, праці над новими творами, про видання яких вони тоді й нині побиваються. Діяльність Інституту, в перехідову добу, заповнила порожнечу, що утворилась, бо замовкли були тоді майже всі українські науково-дослідчі установи, створила тяглість тих зусиль. З другого боку тематикою УЧІ (УМІ) були досліді над Південною і Чорноморською Україною, усліджені в комплексі українських науково-організаційних заходів. Все це дає підставу й сміливість організаторам і співробітникам установи та цілого новітнього понтознавчого руху сказати, що колишній закид проф. В. Садовського про «злочинну байдужість» українського громадянства, а дослідницьких кіл зокрема, до розроблення південно-української, причорноморської та чорноморської тематики, є наслідком діяльності УЧІ (УМІ), подекуди підважений!

Натомість, виникає справа продовження організації, або скоріш координації надалі цього, з великою намогою започаткованого, науково-дослідницького понтознавчого руху. Щойно зреферовані організаційні форми, у вигляді вільної, безстатутової, спільноти праці, були, здається, добрі в перехідний період, коли, як було згадано, наші основні наукові установи мусіли з різних причин мовчати. Згодом вони відновляються і поволі розгортають свою діяльність і перебирають на себе працю в багатьох галузях. Це торкається також і понтознавства.

Ми є свідками, що цей рух, з причин натуральних та завдяки міжнародній ситуації, знову актуалізується. Поруч з існуючим у законсервованому стані УМІ, заснувався був наприкінці 1953 р. при Українському Вільному Університеті в Мюнхені «Інститут Дослідження Чорноморських Проблем». Керував ним проф. д-р М. Міллер, а секретарював д-р Б. Кордюк. Інститут заходився при моральній і фінансовій підтримці пластунської організації «Чорноморці» в Канаді, видати «Чорноморський збірник УВУ».

Робилися спроби на межі 1953—54 рр. зорганізувати з участю українських наукових кіл «Інститут Середземноморських Дослідів» у Римі (об'єднувались для цієї мети науково-дослідчі кола Риму, Парижу, Мадриду й Анкари). Інститут включив у свою програму також і понтознавство.²⁸

Від 25 жовтня 1965 р. заснувалася при Українській Вільній Академії Наук у Нью Йорку, США — «Чорноморська Комісія».

Були надії, що під керівництвом проф. д-ра Олександра Оглоблина їй вдасться зробити черговий поважний вклад у розроблення поставлених на початку цього руху у ХХ-му ст. науково-організаційних завдань у царині понтознавства. Комісія влаштувала кілька наукових зібрань з чорноморською тематикою й мала намір публікувати висліди своїх праць у «Чорноморських збірниках» УВАН.^{26, 26a} З черги зацікавилася цією справою і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка в Нью Йорку, США, та Торонто, Канада, присвячуючи деякі зі своїх наукових зібрань понтознавству.

ДЖЕРЕЛА

0. Збірник «Світильник неугасимий». Пам'яті Івана Липи. Одеса—Львів (Каліш) 1924. В-во «Народній Стяг». 80, 54 стор. (Упорядник — Ю. Липа).

1. Юрій Липа: «Призначення України». Львів, 1938 80, 305 стор.

1a. Л. Биковський: «На кавказько-турецькому фронті». Спомини з 1916—18 рр. Праці Інституту Дослідів Волині. Вінніпег, 1968, 23 × 15, 152 стор.

2. Юрій Липа: «Чорноморська доктрина», 3-тє вид. Женева (Майнц-Кастель) 1947, 31 × 22, 95 стор. (Передрук з другого видання).

3. Юрій Липа і Л. Биковський: «Чорноморський простір» (Атлас). Варшава, 1941, 31 × 22, 46 стор.

4. Юрій Липа: «Чорноморський простір». Див. «Чорноморський збірник», кн. 9, Женева (Майнц-Кастель), 1946, 15—17 стор.

5. Юрій Липа: «Символ Чорного моря», Франкфурт, 1948, 80, 16 стор.

6. Протокол організаційного засідання управи Укр. Чорн. Інституту (УЧІ) ч. 1, з дня 4 травня 1940 р. у Варшаві (в рукописі).

6a. Л. Биковський: «Укр. Чорн. Інститут». Див. «Визвольний Шлях». Лондон, 1957: кн. X, 1125—1137 стор., XI, 1255—1265 стор.

6б. Б. Винар: «Матеріали до історії (економічних дослідів на еміграції) 1919—1964. Укр. історичне Товариство, серія монографії ч. 1. Мюнхен, 1965, 53 стор.

7. Ів. Шовгенів і Вал. Садовський: «Український Чорноморський Інститут». Програма діяльності. Варшава, 1941, 31 × 22, 20 стор. Вид. УЧІ ч. 7.

8. Ів. Шовгенів: «Загальний план праць УЧІ». Див. «Чорноморський збірник», кн. 7, Женева (Майнц-Кастель), 1946, 7—10 стор.

9. Ів. Шовгенів: «Чорне море». Гідрографічний нарис Чорного моря та його басейну. Варшава, 1941, 31 × 22, 112 стор. + карта.

10. Вал. Садовський: «Перед завісою майбутнього». Див. «Тризуб», Париж, 1933, ч. 4, 7—11 стор.

11. Вал. Садовський: «Програма економічно-географічного вивчення чорноморського простору». Див. «Чорноморський збірник», кн. 7, Женева (Майнц-Кастель), 1946, 11—12 стор.

12. Л. Биковський: «Іван Шовгенів (1873—1943)». Біо-бібліографічні матеріали. 2-ге вид. Женева (Майнц-Кастель), 1947, 31 × 22, 14 стор.

13. Л. Биковський: «Апостол новітнього українства» (Юрій Липа). Франкфурт н/Майні, 1946.

13а. Л. Биковський: Юрій Іванович Липа, 1900—1944 (Спроба життєпису). Див. «Укр. Історик», 1964, ч. 2—3, 35—40 стор.; ч. 4, 36—39 стор.; 1965, ч. 1—2, 49—55 стор.

14. Л. Биковський: «Шестиліття діяльності Укр. Суходільного, Морського та Океанічного Інститутів». Женева (Майнц-Кастель), 1946, 31 × 22, 7 стор.

15. Л. Биковський: «Українські науково-дослідчі інститути (1940—1952). Див. «Нові Дні», Торонто, ч. 39, 1953, 15—18 стор.

16. Л. Биковський: «Матеріали до бібліографії творів Юрія Липи». Див. «Юрій Липа» (1900—1944). Збірник т. І. Женева (Майнц-Кастель), 1947, 36—45 стор.

17. Л. Биковський: «Юрій Липа як політик у практиці». Див. «Нові Дні». Торонто, 1952, ч. 30, 19—23 стор.

18. Л. Биковський: «Публіцистика Юрія Липи». Див. «Розбудова Держави», Денвер, чч. 1—2, 1955, 57—58, 115—121 стор.

19. Ст. Рудницький: «Українська справа зі становища політичної географії». 1-ше вид. Берлін, 1923, 16 × 11, 282 стор.; 2-ге вид. З передмовою Л. Биковського, Одеса (Варшава), 1943, 31 × 22. Вид. УЧІ ч. 18, 150 стор.

20. М. О. Міллер: «Біо-бібліографічні матеріали». Нью Йорк, Геттінген, 1949, 31 × 22. Вид. УМІ ч. 67, 18 стор.

20а. Л. Биковський: «Михайло Олександрович Міллер, 1883—1968». Біо-бібліографічні матеріали. Див. «Укр. Історик», Нью Йорк Мюнхен, чч. 1—4, 1968, 105—118 стор.

21. В. Іванис: «Чорноморський басейн». Див. «Гомін України», Торонто, 1953, чч. 43—44.

22. Показник змісту десяти книжок «Чорноморського збірника» (І. 1942 — Х. 1947). Див. «Чорноморський збірник», кн. ХІ. Женева (Майнц-Кастель), 1947, 84—86 стор.

23. Каталог видань Науково-Дослідчого Інституту Морської України (стан на 1949-ий рік). Див. Публікацію Наук.-Досл. Інституту Морської України, ч. 67, Нью Йорк, Геттінген, 1949, 1—6 стор.

24. Дмитро Донцов: «Листування з інж. Євгеном Маланюком» (при кінці 1943 р.). (В рукописі).

25. М. Міллер: «Студії з історії Приозів'я». Част. ХІІІ. Майнц-Кастель, 1947, 6 стор.

26. Проф. д-р Олександр Оглоблин: «З історії понтознавчих студій». Доповідь виголошена 5 березня 1954 р. на інавгураційному засіданні «Чорноморської Комісії УВАН» у Нью Йорку (в рукописі).

26а. Л. Биковський: «Чорноморські спогади про проф. д-ра Ол. Оглоблина». Див. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. IV, 1966, 447—450 стор.

27. N. D. Polonska-Vasylenko: „The Settlement of the Southern Ukraine (1750—1775)“. New York, 1955, 350, XX, Map. (The Annals of the Ukrainian Academy of Arts & Sciences in the U.S. Vol. IV—V, Summer-Fall 1955, No. 3 (14)—I (15).

28. М. М.: «Конгрес для середземноморських студій». Див. «Свобода», ч. 129, від 8 липня 1954.

10 березня 1969

м. Денвер, Колорадо, США.

Видано завдяки фінансовій допомозі п. Марії Биковської